

Set med en senere tids øjne var fattigdom et grundvilkår i landbrugssamfundet for de fleste, og det store flertal af mennesker havde brugt det meste af deres tid på at sikre overlevelsen uden at være kommet ret langt væk fra sultegrænsen. På den anden side havde der også været et vist sikkerhedsnet under de fleste. For landboerne havde gården, landsbyfællesskabet og familien udgjort et sikkerhedsnet, og naturen havde været et reserveforrådskammer. For byboere, der umiddelbart var mere usikkert stillet, havde lavsvæsen og gilde givet en tilsvarende tryghed over for tilværelsens trusler i form af sygdom, alderdom, ægtefælles dødsfald osv. Det var kun et lille mindretal af befolkningen, der var udenfor.

Markedskræfternes fremmarch, befolkningsudviklingen og urbaniseringen lagde imidlertid en bombe under de opbyggede sikkerhedssystemer.

Der var masser af muligheder i det nye vækst- og markedssamfund, men konkurrencen var ubarmhertig, og kampen for overlevelse spidsede til for de lavere sociale lag på landet og for lønarbejderne og de små selvstændigt erhvervsdrivende i byerne.

Perioden ca. 1850-1914 var perioden, hvor en kraftig økonomisk vækst blev "finansieret" af de lavere sociale lags slid, dårlige arbejdsforhold og elendige aflønning. Det var også perioden, hvor den individuelle kamp for overlevelse gradvist blev erstattet af den kollektive kamp, og hvor nye sikkerhedssystemer forsøges opbygget. Det var endelig perioden, hvor staten kom mere aktivt på banen, og hvor vi finder de første spirer til den senere velfærdsstat.

Kampen for overlevelse

Mens godsejere, gårdmænd og byborgerskab drog fordel af de nye muligheder, som markedskonomen og den økonomiske vækst frembød, så blev kampen for overlevelse skærpet længe nede i samfundspyramiden.

Lad os starte på landet, hvor de fleste danskere boede på dette tidspunkt. For den opvoksende generation af landboere kunne tilværelsens muligheder opstilles i en række punkter:

- Man kunne håbe på at få en gård (men dem var der jo kun ca. 70 000 af), så var man ikke gårdmands-søn/-datter, var udsigterne næsten håbløse.
- Man kunne sigte mod at få et husmandsbrug, en lille håndværksvirksomhed eller en detailhandel, som man kunne leve af (evt. med lidt supplerende sæsonarbejde).

- Man kunne prøve at overleve ved at sælge sin arbejdskraft som (næsten) jordløs husmand, landarbejder eller tyende.
- Man kunne bryde op og drage til købstaden (evt. prøve at få arbejde ved jernbanen og andre anlægsprojekter).
- Man kunne drømme om en uddannelse med sigte på at blive lærer eller præst – men denne drøm var der ikke mange chancer for at realisere og slet ikke for de nederste lag på landet.
- Man kunne emigrere til USA og her forsøge at realisere drømmen om at dyrke sin egen jord.

Småårsfolk

Husmændene var som tidligere nævnt blevet glemt og klemt i forbindelse med Landboreformerne. De havde ikke længere adgang til et fælles græsnings-

overdrev, og da de fleste husmandsbrug havde meget lidt jord selv, var husmændene (og deres koner) helt afhængige af det arbejde, de kunne få på godser og gårde.

Befolkningseksplosionen og markedskræfterne havde været hårde ved småårsfolkene (husmænd, landarbejdere, tyende). Når der var mange om arbejdet, var det svært at stille betingelser med hensyn til løn og arbejdsvilkår. De fleste måtte være taknemmelige for overhovedet at få arbejde, selv om det var fra tidlig morgen til sen aften i spidsbelastningsperioderne, og selv om lønnen var yderst beskedent og næsten kun bestod af naturalier til overlevelsen. Det var i høj grad disse grupper, der havde taget slæbet i kornsalgperioden med at inddrage ny jord, udgrave dræningsgrøfter, opgrave tørv osv.

I novellen *Idyl* har forfatteren Henrik Pontoppidan givet en skildring af sådanne småårsfolks levevilkår i en sjællandsk landsby i 1880'erne – i skarp kontrast til gårdmændenes: *"Aarhusene" derimod havde ikke forandret sig. Deres værdier var ikke stagne. De luv der i den samme langnækkede og støttede sig i deres Affærdighed til hinanden med en Løde hist, en Sølvæg her – ligesom besjælede Væsner, der lagde Panderne mod hinanden for at gruppe over deres Skæbne.*

Rundt om paa Dørtærsklerne Sad den

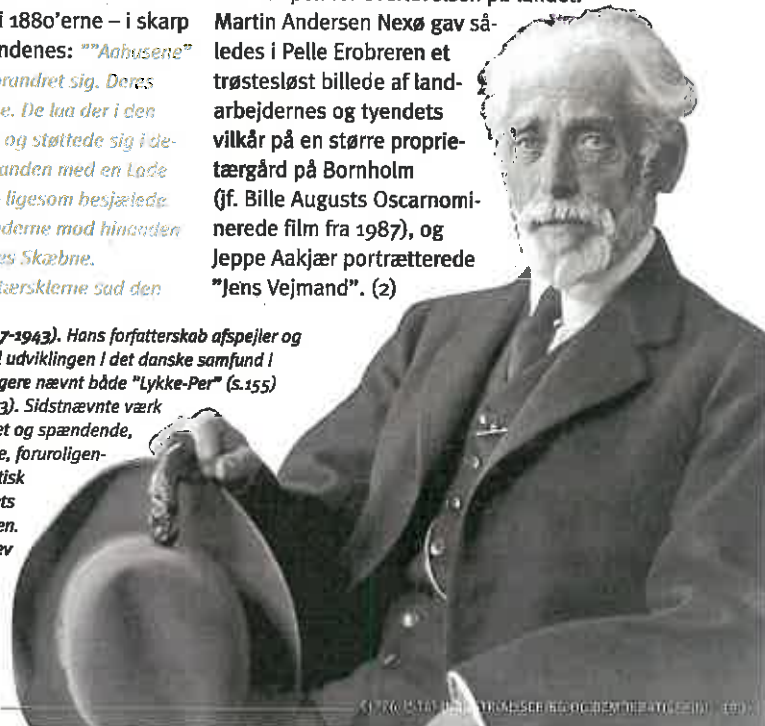
Henrik Pontoppidan (1857-1943). Hans forfatterskab afspejler og forholder sig i høj grad til udviklingen i det danske samfund i 18-1900-tallet. Vi har tidligere nævnt både "Lykke-Per" (s.155) og "de Dødes Rige" (s.153). Sidstnævnte værk er ikke alene en velskrevet og spændende, men også en fremragende, foruroligende og temmelig pessimistisk skildring af menneskelivets vilkår i den moderne verden. Selv om Pontoppidan skrev sine bøger for ca. 100 år siden, er de stadigvæk forbløffende aktuelle. Pontoppidan fik i 1917 Nobels litteraturpris.

Guds Velsignelse af blege, svampede Børn, der ruges ud i Fattigfolks mugne Halmseuge. Mens Slægten oppe i Bøndergaardene voksede sig bestandig større og rankere, opklækkedes der i disse Hytter Kuld på Kuld af Vontrivninger med lange Arme og store, tomme Hoveder mellem ufornemlige Skuldre bestemte til at lægge deres "Værdier" rundt om i Bøndens Marker og Moser." (1)

Blandt de personer, der optræder i det lille landsbydrama, er der "en duknakket Gamling", der i det kolde og våde efterårsvejr "gik og stred bag en lille svajrygget og krogbenet Hest" i et forsøg på at pløje den stenede husmandsjord.

Her er fattigdommen, det hårde slid, håbløsheden og afmagten samlet i én skikkelse, og umiddelbart kan man godt undre sig over, at den gamle ikke bare giver op og lader sig forsørge af det offentlige/fattigvæsenet (jf. s.224).

Også andre forfattere skrev om kampen for overlevelsen på landet. Martin Andersen Nexø gav således i *Pelle Erobreren* et trøstesløst billede af landarbejdernes og tyendets vilkår på en større proprietærgård på Bornholm (jf. Bille Augusts Oscarnominerede film fra 1987), og Jeppe Aakjær portrætterede "Jens Vejmand". (2)

Tyende

En særlig gruppe på landet udgjorde tjenestefolkene (tyendet). Det var en stor og broget gruppe, der havde elendige arbejdsvilkår og ingen rettigheder. Man stod til rådighed med sin arbejdskraft i den vågne tid og fik ikke ret meget andet end kost og logi i løn. Og karle- og pige kamrene var i 1800-tallets gårde skilt ud fra familiebeboelsen og ofte bragt i tilknytning til staldbygningerne.

Tyende blev fæstet for en periode (et halvt eller helt år ad gangen med skiftedag 1. maj og 1. november), og lønnen blev sædvanligvis udbetalt på sluttidspunktet og gik altså tabt, hvis arbejdsforholdet blev afbrudt i utide.

Tyende regnedes uanset alder som umyndige personer, der skulle holdes under kontrol og opsyn – og ikke kun arbejdsmæssigt, men også sædeligt og religiøst. Den såkaldte "skudsmålsbog" var en vigtig (og ofte forhadet) del af denne disciplinering. I denne bog skrev herskabet deres anbefaling og kommentarer, når et tjenesteforhold afsluttedes. De evt. nye arbejdsgivere kunne så kigge i skudsmålsbogen, før de ansatte en person. Tilmed skulle præsten i sognet påtegne bogen, hvis man forlod et sogn, og bogen skulle fremvises for det nye

sogns præst. Var man som tyende på rejse, skulle man på forlangende fremvise skudsmålsbogen (og havde man ikke en sådan, var man under mistanke for at være stukket af fra sin plads).

Det vil dog være forkert at kæmpe tyendet over én kam. Mange var børn af gårdmænd eller husmænd og kunne se frem til at arve familiebruget eller gifte sig med en gårdmand/husmand. Med sådanne fremtidsudsigter kunne man nemmere acceptere hårde arbejdsvilkår og en ydmygende behandling (som nok heller ikke var så ydmygende, hvis man kom fra gode kår).

Sværere var det for de unge, hvis fremtidsudsigter i lokalsamfundet var tvivlsomme, fordi søskendeflokken var stor eller forældrene fattige. Skulle man knokle i mange år som tyende for så at ende i gruppen af gifte småkårsfolk med en stadig risiko for at havne i fattig-hjælpsgruppen? Det var i høj grad denne gruppe, der blev fristet af tidens nye muligheder: Man kunne søge lykken i den nærliggende købstad, ved nogle af de store anlægsprojekter (jernbane- og vejbyggeri), eller man kunne drage helt til hovedstaden eller til udlandet.

I mange århundreder havde der været unge (men det var de færreste), der var draget til købstaden, men fra 1860'erne var en kædereaktion gået i gang – de værnepligtiges deltagelse i de nationale krige og de lokale landboeres deltagelse i det nyetablerede demokrati havde gjort horisonten større ude i landsbyerne. Markedskræfterne, urbaniseringen og den økonomiske vækst havde skabt nye muligheder. Hvorfor tåle ydmygelser og acceptere udsigtsløsheden, hvis der lå store muligheder ude i verden, der ventede på én, og hvis andre i landsbyen (som rollemodeller) allerede var rejst?

Også på landet var der imidlertid ved at dukke nye muligheder op. Husmænd

kunne få offentlig støtte til at etablere husmandsbrug og opdyrke hedearealerne i Vestjylland efter 1866. Med Statshusmandsloven af 1899 støttede staten oprettelse af husmandsbrug på udstykket godsjord. Samtidig betød andelsbevægelsen, omlægningen til husdyrhold og de billige kornpriser, at nogle husmænd blev i stand til at klare sig som heltidslandmænd. Endelig betød vandrigen væk fra landet, at der blev bedre vilkår for de tilbageværende (husmænd, landarbejdere og tyende) – arbejdskraft var ved at komme i højere kurs.

Hobro-arbejdernes levevilkår

Umiddelbart blev kampen for overlevelsen/tilværelsen ikke nemmere af at vandre til byerne, men mulighederne blev flere.

Med det stigende befolkningstal og indførelsen af næringsfriheden/afskaf-

felsen af lavssystemet var vilkårene for de brede lag i købstæderne blevet afgørende ændret fra 1860'erne. Et stærkt stigende antal byboere var blevet lønarbejdere – helt afhængige af, at de kunne sælge deres arbejdskraft til en arbejdskøber (arbejdsgiver). Nogle var ansat samme sted i længere tid, andre var daglejere/løsarbejdere.

Hvor meget arbejde der var, afhæng af de økonomiske konjunkturer. I gode tider og på gode årstider var der arbejde til de fleste, i økonomiske krisetider og om vinteren var arbejdsløsheden stor. Hvem der fik det udbudte arbejde, afhæng af kvalifikationer, alder, fysisk styrke, forbindelser, tilfældigheder, tilpasningsevne m.m.

Takket være Hobro-lægen Th. Sørensen (1839-1914) har vi mulighed for at få et nærmere indblik i nogle byarbejderfamiliers arbejds- og levevilkår i

Den indvandrede svenske landarbejder, Lassefor, bader sønnen Pelle i Bille August' filmatisering af Pelle Erobreren. Filmen er en af 12 udpegede film i Kulturkanon. Bille August roses bl.a. for sin evne til at "inddrage naturen som et følsomhedsbarometer for sine personer."

"Udslidt" – maleri af Hans Andersen Brendekilde, 1889. Er det desperation, angst, håbløshed, forladthed, fortvivlelse eller vrede, der afspejler sig i kvindens ansigt? Med motiver som dette trådte også billedkunstnerne ind i samfundsdebatten. © H. A. Brendekilde/billedkunst.dk

slutningen af 1870'erne. Han udsendte nemlig i 1880 en pjece, hvori han fremlagde resultatet af en undersøgelse af 22 arbejderfamiliers indtægter og udgifter, arbejdstid, boligforhold m.m. (3)

Undersøgelsen var drevet frem af bekymring over livsvilkårene for de "normale" købstadsarbejderfamilier, og hans undersøgelse omfattede kun gifte gennemsnitsarbejdere med en husstandsstørrelse på mindst 4. Desuden betalte alle de undersøgte familier kommuneskat – beviset på, at de var fulgdyldige borgere og ikke "dovne og letsindige".

Af undersøgelsen kan vi se, at indkomsterne varierede meget fra familie til familie. Faglærte havde typisk en højere indkomst end ufaglærte, arbejdere med fast arbejde en højere indkomst end daglejere. Ud over mandens hovedindkomst afhang familieindkomsten også af hustruens og børnenes evt. indtægter og af mandens muligheder for bierhvervsindtægter i den sparsomme fritid.

Levestandarden afhang dog ikke kun af den direkte husstandsindkomst og husstandsstørrelse. Mange familiers indkomster suppleredes med naturlieydelser fra et stykke have (kartofler, kål m.m.), ydelser fra arbejdsgivere (klædningsstykker, øl, snaps m.v.), hjælp fra slægtninge, og med hvad familie-medlemmerne i øvrigt kunne "skrabe sammen" (brænde m.m.).

Ser vi på udgifterne, så brugte familierne 70-85 % af indkomsten til mad, heraf alene op til 25 % af hele familieindkomsten til rugbrød! Fersk kød var der stort set ikke råd til, og den daglige varme ret var fremstillet af saltet flæsk, fedt, ærter og kartofler (evt. kål), men kunne også være vandgrød eller "fedtebrød og kaffe". Det var i øvrigt stort set forbeholdt manden at få pålæg på brødet. Det var jo hans arbejdskraft, der var

familiens overlevelsesgrundlag.

Boligforholdene svingede en del. Nogle boliger blev af Th. Sørensen bedømt som gode og lyse, andre som mørke og fugtige. For 50-70 kr. om året (ud af en årsindtægt på 3-700 kr.) kunne man som regel få to rum med køkken, for 20-30 kr. kunne der højst blive tale om et mørkt og fugtigt rum med eller uden køkken. Det var i øvrigt ikke ualmindeligt, at en familie på 6-7 personer kun havde en ét-værelses lejlighed.

Brændslet bestod af tørv, brænde, kul, lyng, høvlspåner m.v. og for at spare på brændselsudgifterne var det ikke ualmindeligt, at også familier med to rum alene opholdt sig i det ene rum i den kolde tid. Da maden også ofte blev tilberedt på kakkelovnen, kan det ikke undre, at Th. Sørensen konstaterede, at der var en særdeles dårlig luft i de fleste arbejderboliger.

Det manglende sikkerhedsnet

Af Th. Sørensens budgetopstillinger fremgår det, at de fleste familier både havde underskud på årsregnskabet og gammel gæld, og det er svært at se, hvordan de skulle blive i stand til at afvikle denne gæld, hvis tiderne ikke blev bedre, og samfundøkonomien var da også nede i en bølgedal i slutningen af 1870'erne.

Familierne havde ingenting eller næsten ingenting at stå imod med over for trusler som arbejdsløshed, sygdom og alderdom, og døde hovedforsørgeren, var det en åbenbar katastrofe for enken og de evt. uforsørgede børn.

Nogle familier havde et vist sikkerhedsnet i tilfælde af kortvarig sygdom. De var nemlig medlemmer af en sygekasse og kunne derfor få "sygedagpenge" og et tilskud til læge og medicin. Datidens sygekasser var imidlertid hverken for de fattige eller for de sygelige. De byggede nemlig på et selvhjælps-

princip, dvs. at medlemmerne selv via kontingent skulle dække sygekassernes udgifter. Det betød, at kassen kun var i stand til at betale forholdsvis små ydelser, selv om kontingentet følttes så tyngende, at mange familier ikke havde råd til medlemskab. Det betød også, at det var nødvendigt at udelukke mennesker, der på forhånd kunne forventes at komme til at ligge kassen til ekstra byrde. Der blev altså stillet strenge helbredskrav ved optagelsen.

I Hobro-undersøgelsen er der et eksempel på en familie, der brugte 8 % af indkomsten til læge og medicin (lige så meget som til husleje), fordi konen på grund af sygelighed ikke kunne blive optaget i sygekasse. Denne udgift be-

tød, at familien var nødt til at spare på andre områder. Den boede da også i en ét-værelses lejlighed, "der manglede lys og var fugtig". Her har vi en illustration af fattigdommens onde cirkel: Netop en sådan bolig var helbredsmæssigt ødelæggende for en syg kvinde, men der var ikke råd til en bedre bolig på grund af udgifterne til medicin og læge.

Mens en del af familierne (eller i hvert fald mændene) var med i en sygekasse, var der kun én af de 22 familier, der var med i en aldersforsorgsordning, og ingen af familierne var med i en understøttelseskasse, så de havde et sikkerhedsnet i tilfælde af arbejdsløshed.

Erik Henningsen: "Sat ud" – maleri fra 1892, der i dag hænger på Statens Museum for Kunst. Når en familie ikke kunne klare sine forpligtelser, var der ingen kære mor. Så var det ud. Til gengæld var det åbenbart et overskueligt projekt at flytte, hvis man ser på mængden af bohøve. Maleriet efterlader imidlertid beskueren med nogle nærliggende spørgsmål: Hvorfor er familien kommet i denne situation? Hvor skal familien tage hen, og hvad vil der videre ske med den? Og hvad har den gamle mor følt ved så åbenlyst at ligge familien til last?

kvadratmeter lejes ud, og mange arbejderfamilier havde logerende (f.eks. studerende) i en et- eller toværelseslejlighed. Brøddaffald og kødaffald kunne købes billigt hos bageren og slagteren. Børn-ene kunne samle kul på banegårde, langs jernbanen eller på havnen, ligesom de kunne samle hundelort i gaderne (der kunne bruges til garvning af handsker eller til brændsel).

Man kunne også forsøge sig indenfor detailhandelen (jf. s.149), få lidt startkapital hos pantelåneren og starte i det små. Kone og børn kunne måske passe butikken om dagen, i de perioder hvor manden havde arbejde. Ofte blev butikker etableret af ren og skær nød som en sidste udvej før fattigvæsenet for mennesker, der var syge, gamle, udslidte og langtidsarbejdsløse.

De kvindelige arbejdere

Det, der især karakteriserede hovedstanden, var dog kvindernes massive indtog på arbejdsmarkedet. Der kunne være tale om gifte kvinder, som måtte skaffe indtægter, fordi manden var syg, arbejdsløs eller drikfældig, eller fordi hans indkomst var for lav til at familien kunne overleve. Hertil kom de enlige mødre og de ubemidlede enker, som var tvunget til at tage, hvad de kunne få. Endelig var det heller ikke alle ugifte kvinder, der kunne få (eller ville have) plads som tjenestepiger.

Mange af disse kvinder fik arbejde på fabrikkerne – især indenfor beklædnings- og levnedsmiddelindustrien (tobaks- og cikoriefabrikker). Fabrikkerne var interesseret i at ansætte kvindelig arbejdskraft af samme grund, som de også gerne ansatte børn. Lønnen til kvinder og børn lå nemlig langt under lønnen til mandlig arbejdskraft.

Andre områder var forbeholdt kvinderne. Mange havde rengøringsarbejde om natten eller om morgenen, tog rundt

som vaskekoner eller arbejdede hjemme som syersker. Ikke mindst kvinder med børn arbejdede som hjemmesyersker. På denne måde kunne de både tjene penge og samtidig varetage kvindernes traditionelle opgaver med børnepasning, madlavning, tøjfremstilling, rengøring m.v.

Hovedproblemet for kvinderne var, at udbuddet af kvindelig arbejdskraft til stadighed var meget stort og aflønningen derfor elendig. Ikke mindst de enlige mødre levede under kummerlige vilkår – nærmest under et eksistensminimum, hvis man kan tale om det. En undersøgelse af de kvindelige syerskers vilkår omkring 1890 viste, at en stor del af disse kvinder fik en kost, som var væsentlig dårligere end den, man bød de kvindelige fanger i de offentlige fængsler, samtidig med at syerskerne knoklede næsten døgnet rundt.

Fabriksarbejde aflønnedes bedre end hjemmesyning, men kvinder med børn stod her over for et stort problem med børnepasning – et problem, som ofte blev løst ved, at de større børn passede de mindre, eller naboer kiggede efter hinandens børn. Helt usædvanligt var det dog ikke, at små børn blev overladt til sig selv dagen lang – evt. låst inde i et rum eller spændt fast til en seng.

Som nævnt var situationen særlig vanskelig for enlige mødre, og antallet af dem var væsentligt større i byerne end på landet, blandt andet fordi de piger, der kom "galt af sted" på landet, stadig blev "drevet" ind til byerne.

At børn arbejdede, var en selvfølge, og at udbyttet af deres arbejde indgik i familiebudgettet, var lige så selvfølgelig. Her gik økonomisk nødvendighed og opdragelsesideologi hånd i hånd. Skulle børn og unge klare sig, så var lydighed og flid opskriften, og skulle familien overleve, så måtte alle hjælpe til.

Mange børn havde job som bybud,

"En sypige - Plinsemorgen" (malet af Wenzel Tornøe 1882 - hænger på Randers Kunstmuseum). Det kunne være nødvendigt at arbejde i døgndrift, når en opgave skulle være færdig til et bestemt tidspunkt.

mælkedreng o.s.v., men der var også stor efterspørgsel efter børn til fabriksarbejde (på grund af den lave løn, omstillingsparathed og de små fingre). Netop dette børnearbejde skulle komme på dagsordenen i 1870'erne (jf. s.227).

Den store udvandring

I perioden 1850-1914 søgte mange danskere også et bedre liv i det fjerne USA.

De første udvandrere var "religiøse udvandrere". Efter at der var indført religionsfrihed med Grundloven i 1849, kom missionærer fra Mormonkirken til Danmark i 1850erne. Trods modstand og chikane fra det omgivende samfund blev mange omvendt, og mange af de omvendte – især fra de fattigste lag og især mange enlige kvinder med børn – udvandrede til Amerika på skibe

3.3 KAMPEN FOR TILVÆRELSEN – VELFÆRDSSTATENS RØDDER

Udvandrere på Larsens Plads i København, maleri af Edvard Petersen 1890 (hænger på Århus Kunstmuseum). Maleren har fanget et afgørende tidspunkt i nogle menneskers liv. Alle broer bagude blev brændt af, når man begav sig ud i det ukendte, og kun dampskibsselskaberne og deres agenter var sikre vindere. Nogle fik dog succes i "de store muligheds land", og "den rige onkel fra Amerika" blev et indslag i mange romaner, noveller og senere også film.

Tabel 11. Udvandringen til Amerika 1870-1915

1870-79	37 422
1880-89	72 600
1890-99	50 340
1900-14	109 000

Den danske udvandring var kun en lille del af en stor europæisk udvandringsbølge, og trods de store tal var den danske udvandring procentvis væsentlig mindre end den samtidige svenske, norske, irske, italienske m.v. (Tallene er fra Dsh 5, s.91)

finansieret af mormonbevægelsen. Målet for udvandringen var mormonernes nygrundlagte by Salt Lake City i Utah – det jordiske Zion, hvor livet var indrettet efter mormonernes idealer med bl.a. flerkoneri (hvad der godt kunne appellere til en enlig kvinde med børn i 1850erne).

Det var ikke kun en lang og hård rejse – ca. 4 måneder med sejlskib og prærievogn. Det var også dyrt, men de omvendte fik rejsen på forskud og skulle

derefter tilbagebetale udgifterne, når de havde etableret sig i Utah.

Mens den første bølge af udvandrere udvandrede af religiøse grunde, kom der gang i en mere omfattende udvandring fra midten af 1860erne.

Pull- og push-effekter

Vandringsforskere bruger bl.a. begreberne pull- og push-faktorer, når de skal forklare, hvorfor folk vandrer.

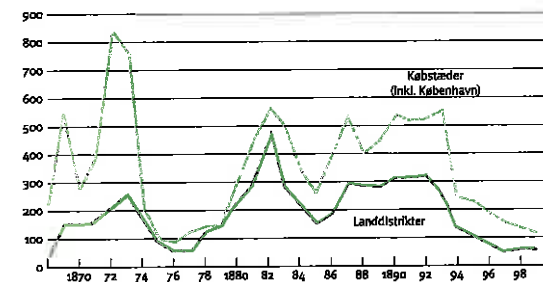
Hvis vi tager pusheffekterne først, så indeholder de foregående kapitler masser af muligheder for at forklare, hvorfor mennesker i stort tal brød op fra det danske samfund (føjte sig skubbet/presset ud) i 50års-perioden 1866-1914: Befolkningsoverskuddet og de dystre fremtidsudsigter for de unge på landet og befolkningsvandringen til byerne samt overskuddet af arbejdskraft og den store arbejdsløshed her var fakto-

rer, som gjorde sig gældende i store dele af Europa.

Folk vandrede altså væk fra dårlige levevilkår og dystre fremtidsudsigter. Men hvorfor til Amerika? Det store tyndt befolkede USA havde i 1862 – under den amerikanske borgerkrig – vedtaget den såkaldte Homestead Act, der tilbød alle voksne mænd brugsret og efter 5 år ejendomsret til ca. 120 tdr. land god præriejord (svarende til en dansk proprietærgård). Ved den blodige borgerkrigs afslutning i 1865 var der en stærk efterspørgsel efter indvandrere, og der blev igangsat en efter datidens målestok stor reklamekampagne for at lokke europæere til USA. Efter en lidt for sigtig start – rejsen på sejlskibe var særdeles hård og dyr – kom der fart på udvandringen i takt med, at flere og flere kendte nogle, der var udvandret. Man kan bruge begrebet "kædevandring". Med dampskibe, familie eller bekendte i USA og måske endda prepaid-billetter sendt deroverfra var beslutningen ikke længere så vanskelig for yngre, mobile personer, der drømte om en bedre fremtid.

Blandt udvandrerne var der en overrepræsentation af mænd (65 %-35 %). Det var nemmere for yngre kvinder at få arbejde i Danmark – markedet for kvindeligt tyende var stort. Det var vel også sværere for en kvinde – med datidens kønsrollemønster – at bryde op fra familien og de kendte omgivelser.

Der var også en overrepræsentation af bestemte egne. Udvandringen var især stor fra Østdanmark, hvor ejendomspriserne var højest og etableringsomkostningerne derfor størst. Umiddelbart kan det måske undre, at det ikke først og fremmest var karlene fra landet, der blev tiltrukket af det amerikanske landbrugsparadis, men forklaringen på de mange byboere blandt udvandrere er nærliggende. Frustrerede førstegene-

Den årlige udvandring fra Danmark pr. 100 000 indbyggere (fra Gyl. Pol. bd.11 s. 265). Udvandringen foregik i bølger. Det er nærliggende at sammenkoble den store udvandring i 1872-73 med Slaget på Fælleden (s.213) og bølgen i 80erne med forfatningskampen (s.187). Mens det politiske klima således forøgede udvandringen, så synes den økonomiske krise i anden halvdel af 70'erne at have haft den modsatte virkning. I krisetiderne var det ikke nemt at få råd til at udvandre.

rationsbyboere drømte sig tilbage til landet/landbruget og kunne nu ved at tage til Amerika ane mulighederne for at realisere drømmen om at blive selvstændig gårdmand.

Fandt de lykken?

Hvad skete der nu med de danskere, der udvandrede til Amerika (og i mindre udstrækning til andre åbne, oversøiske landbrugslande som Canada, Australien og Argentina)?

Nogle klarede sig godt og realiserede mere eller mindre den drøm, de havde haft og/eller kunne se, at deres børn i hvert fald voksede op med gode fremtidsudsigter i den nye verden. Andre rejste skuffede hjem igen. Nok var USA mulighedsland, men "det flød ikke med mælk og honning".

Andre igen sled sig op i det fremmede uden at få den succes, de havde drømt om. Nogle havde nok haft urealistiske forestillinger om deres egne evner og færdigheder og af vilkårene i "mulighedsland". (5)